

«МАЛОРОСІЙСЬКИЙ ПРОЕКТ» ХІХ СТОЛІТТЯ: ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ

С. О. Наумов

Наумов, С. О. «Малоросійський проект» ХІХ століття: до постановки питання

У статті в контексті теорії «національних проектів» актуалізується концепт «малоросійський проект», з'ясовуються його генеза, зміст, еволюція, суспільна роль. Характеризується співвідношення «малоросійського проекту» з «українським проектом» та проектом «великої російської нації». Визначається причетність окремих осіб та соціальних груп до творення названих проектів. Простежуються зміни в розумінні «малоросійства» та ставленні до нього.

Ключові слова: «національний проект», «малоросійський проект», «український проект», проект «великої російської нації».

Наумов, С. А. «Малоросійський проект» ХІХ століття: до постановки питання

В статті в контексті теорії «національних проектів» актуалізується концепт «малоросійський проект», вивчаються його генезис, зміст, еволюція, суспільна роль. Характеризується співвідношення «малоросійського проекту» з «українським проектом» та проектом «великої російської нації». Визначається причетність окремих осіб та соціальних груп до творення названих проектів. Простежуються зміни в розумінні «малоросійства» та ставленні до нього.

Ключевые слова: «национальный проект», «малоросійський проект», «український проект», проект «великої російської нації».

Наумов, С. О. On the question of “Little Russian project” of the nineteenth century

In the following paper in the context of the theory of “national projects” the concept of “Little Russian project”, its origins, content, evolution and social role are being actualized. The correlation between “Little Russian project”, “Ukrainian project” and the project of the “Great Russian nation” is characterized. The involvement of various individuals and social groups in the articulation of these projects is under study. Changes in the sense of “Little Russian” identity and attitude towards it are traced as well.

Keywords: “national project”, “Little Russian project”, “Ukrainian project”, “project of the great Russian nation”.

У сучасній історичній літературі набув поширення концепт «національний проект», який за порівняно короткий час став одним із ключових у новітніх теоріях і емпіричних дослідженнях націєтворення («історичного» чи «довгого» ХІХ століття). Переконливим свідченням імплементації цього концепту в суспільну й, зокрема, історичну свідомість можуть бути як частота вживання в текстах, очевидна й без проведення контент-аналізу, так і його присутність у тематичні статей і дисертаційних досліджень молодих науковців як за кордоном¹, так і в Україні². Активно артикульований, цей термін здебільшого не пояснюється семантично, що може бути пов'язано з такими «неприсмними» для дослідників його рисами, як загальність, поліваріантність, динамічність, недостатня вивченість, «невловимість» тощо.

«Національний проект» з точки зору його генези трактується переважно як специфічна, одна з численних реакцій інтелектуалів на суспільні реалії (модернізацію, становище населення, політику влади тощо) під впливом націоналізму або виключно як результат засвоєння ідеології націоналізму та запозичення його схем. Змістовно він виглядає як процес створення певною соціальною групою (спершу, як правило, купкою інтелігентів), яка претендує на провідну роль, нового («національного») образу, нового уявлення суспільства про себе (як про «націю») і прищеплення його достатньо довільно визначеному людському колективу.

Щодо українського випадку ця схема все ще виглядає надто загальною і збідненою, емпірично не наповненою, сказати б, не об'ємною. Це стосується як «внутрішньої» характеристики «українського проекту» (його змісту, еволюції тощо), так і «зовнішньої» (поля його суспільних контактів). Стосовно першого мається на увазі передусім неясність генези «українського проекту», нез'ясованість питання про його витоки й попередників. Як наслідок, вихід на історичну арену кирило-мефодіївців, з якими традиційно пов'язується народження українського націоналізму, виглядає несподіваним і, здавалося б, невідповідним.

леним, випадковим. У чомусь подібна ситуація і з «другою хвилею» українських патріотів – громадівцями, що започаткували український національний рух як перманентне явище суспільного життя. Закономірні питання – «чому?» і «звідки?» – залишаються без відповіді або ж пояснюються ворожими щодо Росії польськими впливами. Суспільні контакти «українського проекту» досліджено ще зовсім слабо, головним чином у площині взаємодії з імперським та конкурентними національними («великої російської («русской») нації», російським, польським) проектами. Відповідно реакція на «український проект» з боку переважної більшості місцевого «малоросійського» населення виноситься за рамки спеціальних досліджень.

Подібні відносно слабкі місця є й в інших випадках «національних проектів», і в пропонуваній схемі загалом, у дослідженнях націоналізмів (національних рухів). Одним із них, на нашу думку, є те, що увага традиційно привертається до вже сформованих (як правило, хоча б у основних рисах) проектів, та відповідних (пов'язаних із цим) владних практик. Тож фактично поза полем зору залишається «ембріональна» стадія «національних проектів», коли їхні параметри тільки починали вимальовуватись. Тим часом ця стадія особливо цікава для дослідження, адже саме тут криються відповіді на питання про джерела «національних проектів», причини й обставини появи суспільного інтересу до них та ін. Зрештою, тут можна знайти й переконливий матеріал щодо питань, які становлять не тільки академічний інтерес: про так званий імітаційний характер націоналізмів узагалі й українського зокрема³, роль «зовнішнього» (іноземного) чинника в поширенні національної ідеології тощо.

З іншого боку, однією з характерних рис існування будь-якого «національного проекту» вважається його постійна взаємодія з «сусідніми», паралельними чи конкурентними аналогами, а також з альтернативними (не національними) проектами суспільної організації: класовими, імперськими, конфесійними та ін. Проте в ситуації з достатньо високим рівнем подібності/спорідненості домінантних етносів і етнічних меншин, коли останні усвідомлювали своє підпорядковане становище, але сприймали його як доволі комфортне, релевантне, в чомусь навіть вирашне, постійним супутником «національних проектів», схоже, був ще один різновид пов'язаних з національним питанням суспільних «проектів», який не фігурує в таких переліках. В залежності від стадії розвитку і змісту його можна було б охарактеризувати як протонаціональний або контрнаціональний. У першому варіанті (початкова стадія) він передував формуванню модерних «національних проектів», слугував перехідною ланкою до них від попередніх, «донаціональних» чи «домодерних» (станових, шляхетських) «проектів», поєднуючи в собі елементи обох цих типів і виконуючи функції уконституювання, легітимації та імперської інтеграції певної етнокультурної спільноти. У другому (пізня стадія) його суть і призначення полягали в тому, щоб попередити чи замінити націоналістичний образ місцевого суспільства (творення ексклюзивної національної ідентичності) з допомогою уявлень про не домінантну, але й не дискриміновану етнокультурну спільноту, глибоко інтегровану в споріднену імперську націю (формування амбівалентної ідентичності чи ієрархії лояльностей/ідентичностей).

Стосовно українських земель, які перебували у складі Російської імперії, такий «проект» можна було б назвати «малоросійським» – відповідно як до найбільш поширеної назви/самоназви цих земель та місцевого населення (Малоросія – малороси), яких він стосувався, так і до змісту самого проекту. Принагідно зазначимо, що серед характерних рис українського історіописання останніх років можна відзначити прагнення авторів (принаймні, частини їх) бути по можливості історично коректними в термінології, описувати ту чи іншу історичну епоху її мовою, тобто в тогочасних, а не звичних чи зручних нам, проте достатньо віддалених від реалій минулого, категоріях. Щодо історії України XIX ст. це в першу чергу стосується якраз зазначених тогочасних назв її території та населення, дотримуватися яких намагатимемося й ми. Щоправда, застосування цих понять породжує нові дослідницькі, передусім термінологічні проблеми, до того ж далеко не завжди вдається досягти безсторонності, уникнути зайвих емоцій та політизації.

«Малоросійський проект» в даному випадку розуміється як уявлений «образ» Малоросії (сукупність уявлень та ідей щодо становища і перспектив українських земель та їх населення у складі Російської імперії), сформований у межах націоналістичного (національного) дискурсу з відповідним зосередженням на питаннях етнокультурного, націєтворчого характеру; процес його творення та суспільної імплементації.

В літературі вже зверталась увага на необхідність виокремлення певної перехідної, підготовчої фази, яка безпосередньо передувала становленню «національних проектів», зокрема й українського. О. Міллер називав діяльність М. Цертелєва, М. Максимовича та їм подібних малоросійських ентузіастів першої половини XIX ст. «раннім українофільством» (як «тот этап интереса к украинской, а чаще всего казачьей теме, который не предполагал утверждения исключительной украинской идентичности среди его адептов»⁴), слушно відрізняючи його від «справжнього» українофільства, тобто «українського проекту». В іншому місці він з посиланням на С. Скељчика підтримує коригування «класичної» тричленної схеми М. Гроха у напрямку «выделения особой предварительной фазы, когда характерный для эпохи романтизма интерес этнографов, филологов и историков к этническим особенностям был свободен от националистической идеологии»⁵. Втім, і сам М. Грох у одній зі своїх пізніх праць вказував на можливість «прелюдії» до національного будівництва⁶. Зрідка вживається й термін «малоросійський проект» (для прикладу, його застосовує в дещо іншому контексті С. Плохий: “The modern Ukrainian identity developed out of the Ukrainian/Little Russian project of the Hetmanate...”⁷). Проте робиться це принагідно, без уточнення змісту й розкриття авторської позиції. Варто також спеціально відзначити велику статтю, присвячену ключовому в концепції «малоросійського проекту» поняттю «малорос» та суспільним дискусіям і боротьбі навколо нього. Вона порівняно нещодавно побачила світ, причому практично відразу під різними назвами в кількох солідних виданнях в Україні і Росії⁸, тим самим недвозначно вказуючи на принципову важливість її положень.

Спеціальної уваги дослідників до «малоросійського проекту» (як би його не називали) не помітно. Під цим кутом зору є показовою, наприклад, згадана в посиланнях стаття луганського дослідника М. Гаухмана, який активно освоює проблематику «національних проектів» в Україні. Її назва («Російська національна політика на Правобережній Україні (1905–1914): чотири національні проекти в одному політичному просторі») та зміст засвідчують, що серед актуальних для краю, на думку автора, «проектів» (їх перелік, очевидно, є вичерпним, фігурує навіть «єврейський», що само по собі сумнівно) місця для «малоросійського» не знайшлося.

Виходячи з цього, мета даної статті – актуалізувати термін «малоросійський проект», обґрунтувати доцільність його застосування, викласти авторське розуміння його суті, можливо, навіть спровокувати його верифікацію через критику та емпіричне наповнення. Вивчення «малоросійського проекту» ускладнюється тією обставиною, що йому ще більшою мірою, ніж «нормальним» «національним проектам», притаманні згадані вище «неприємні» для дослідників риси. Зокрема, він мінливий, варіативний і, так би мовити, пунктирний (дисперсний, розпорошений) – у тому сенсі, що цілісний, систематизований виклад його основ у джерелах не представлений (чи, принаймні, поки що не відомий). Історик доводиться мати справу лише з окремими складовими «проекту» – текстами, ідеями, концепціями, які доводиться синтезувати, а отже, неминуче «додумувати». У поєднанні з властивою сучасній українській історіографії неохильністю до широких наукових дискусій, публічного обговорення проблемних питань це несе в собі загрозу надмірної (бо в тій чи іншій мірі вона присутня завжди) суб'єктивізації процесу відтворення «малоросійського проекту», проте не перекреслює його перспектив. Застосування цього концепту може виявитися корисною дослідницькою технологією, що дозволяє, з одного боку, виразніше виокремити й синтезувати комплекс суспільних уявлень про «малоросійське/українське питання» на певному відрізку часу, а з іншого – простежити їх еволюцію, визначити її основні віхи, встановити відмінності, співвідношення «старого» й «нового» тощо. Крім того, з'являються додаткові можливості для з'ясування чинників успіху «українського проекту» й відповідно неуспіху його конкурентів.

Генетично «малоросійський проект» тісно пов'язаний з тією версією розв'язання «малоросійського питання» (тобто проблеми статусу Малоросії, її інтеграції й самобутності), яку можна назвати «козацько-шляхетським проектом» (виходячи з того, що вона була створена впродовж XVIII ст. малоросійською шляхтою з метою забезпечення власних станових інтересів і базувалась на козацькій традиції). За змістом і характером «козацько-шляхетський проект» був консервативним, політичним і становим. Його досліджено якщо не вичерпно, то принаймні доволі повно й різнобічно, насамперед у працях З. Когута⁹; долучаються до цього й українські дослідники¹⁰.

Нещодавно¹¹ нами була запропонована інша, розширена версія тлумачення «малоросійського проекту» – як відповіді на «малоросійське питання» взагалі. В такому сенсі «малоросійський проект» можна розуміти як сукупність уявлень, образів, ідей щодо становища і перспектив Малоросії та її населення в Російській імперії. Відповідно «козацько-шляхетський проект» виступає його різновидом і початковою стадією. За З. Когутом, «наприкінці XVIII століття концепція Малоросії охоплювала історичну свідомість і політичну лояльність до Малоросії та її особливих конституційних й адміністративних прав. Водночас українська шляхта вважала, що Малоросія через спільного царя пов'язана з більшою Російською державою або імперією»¹². Проте, якщо розглядати «малоросійський проект» вужче, в межах націоналістичного дискурсу, з точки зору «національного проекту» взагалі й по відношенню до «українського проекту» зокрема (як це робиться в даній статті), то в такому випадку «козацько-шляхетський проект» може виступати лише в ролі його предтечі. Цей «малоросійський проект» (чи цей його варіант), як уже зазначалось, зосереджений на питаннях етнокультурного, націєтворчого характеру, замість політичних і ставових складових «козацько-шляхетського проекту».

Іншим джерелом «малоросійського проекту» була «некозацька» суспільна думка Гетьманщини-Малоросії кінця XVII–XVIII ст., передусім, так би мовити, русоцентрична (починаючи ще з «Синописа» 1674 р.¹³). Представники обох цих напрямів розмірковували над майбутнім Гетьманщини-Малоросії у складі Російської імперії, але керувалися різними цілями й аргументами. Виразники поглядів шляхти робили акцент на самобутності Малоросії, військових заслугах, необхідності збереження чи відновлення елементів самоврядного (козацького) устрою, станових правах. Їхні опоненти апелювали до змісту таких категорій, як держава, народ, релігія, історія, культура, наголошуючи на моментах спорідненості велико- і малоросів та обстоюючи потребу їх якнайтіснішого єднання.

По мірі «згасання» козацької автономії та надії на її відродження на межі XVIII–XIX ст. відбулося фактичне зближення цих двох версій, причому з явним превалюванням ідеології спорідненості/єднання, в відповідності з ситуацією та очевидними перспективами її розвитку. Безсумнівність належності до імперії та «російського світу», безальтернативність імперської долі для Малоросії стали домінантами нового суспільного «проекту». Іншою його складовою були пам'ять про славне минуле без жодної проєкції на сучасність та «малоросійський сентимент» – теплі почуття до рідного краю, його природи, мови, культури. «Імперська» та «малоросійська» складові нерозривно присутні у малоросійській публіцистиці того часу – записках з обґрунтуванням шляхетських заслуг і прав, історичних творах, памфлетах тощо, авторів яких можна вважати співтворцями початкової версії «малоросійського проекту». На цих складових, наприклад, ґрунтуються (зрозуміло, в дуже відмінних пропорціях) і найбільш «проімперський» («асиміляторський») за класифікацією З. Когута) з традиційно цитованих творів того часу – «Замечания, до Малой России принадлежащие», і найбільш «патріотичний» («традиціоналістський») – «История Русов».

Втім, «гармонія» цих двох начал практично відразу стала підірватися на психологічно-побутовому ґрунті. Новоявлені малоросійські патріоти імперії, інтенсивність контактів яких з російським суспільством (унаслідок реформ останньої чверті XVIII ст.) істотно зросла, далеко не завжди відчували себе рівними чи «своїми», а свої символічні цінності – визнаними. Це влучно підмітив і, швидше за все, теж відчув на собі, наприклад, Ю. Венелін, який, за словами О. Міллера, «сам закавказский русин, был сторонником концепции большой русской нации»¹⁴. Відомий сарказм Ю. Венеліна з приводу «іншування» «малоросів» «великоросами» («и в самом деле, можно ли человека почестъ своим, который не носит красной или цветной рубашки, называет ши борщом и не гаварит харашо, а добре!») свідчить про гостроту сприйняття цього явища «малоросами» і його поширеність, причому, як підкреслював сам автор, не лише серед простолюду («бородачів»), а й поміж тих «из числа безбородых, которые даже имеют претензию на ученость, на образованность или, по крайней мере, на основательность своего суждения»¹⁵.

Як наслідок, в освіченому середовищі мало- і великоросів у 1830-х роках розгорілася доволі гостра суспільна полеміка з питань культурного характеру, щодо «малоросійських» цінностей і претензій. Назва цитованої праці Ю. Венеліна («О споре между южанами и северянами насчет их россизма»), написаної саме в той час, вдало віддзеркалює якраз сутність, зміст цієї полеміки. В даному випадку вона стосувалася вже не станових прав

малоросійської еліти, її чеснот і заслуг перед російським престолом (що було характерним для малоросійської літератури другої половини XVIII – початку XIX ст.), а проблем історії, походження, етнокультурної специфіки і «статусності» двох, за тогочасною термінологією, «племен».

Паралельно розгорталися запеклі дискусії з приводу «малоросійського нареччя/язика» та його претензій на статус повноцінної літературної мови. Звернення до означеного предмету було немислиме в рамках «старшинсько-шляхетського проекту» (де мова не фігурувала серед символічних цінностей, збереження яких видавалось актуальним) і виразно засвідчує засадничу відмінність між ним та «малоросійським проектом», тяжіння останнього до націоналістичного дискурсу. Актуалізацію мовного питання, суспільну полеміку щодо статусності малоросійської/української мови можна вважати першим маркером переростання «малоросійського проекту» в повноцінний «національний проект». Адже тільки в останньому ключова роль відводиться мові як пріоритетній символічній цінності, засобу творення національної ідентичності й консолідації. Не можна не погодитися з Р. Вульпіус, яка відзначає, що «емансипація недомінантних етносів повинна протікати, як мінімум на початковій стадії, на рівні мови», і ставить долю проекту «великої російської нації» (а отже, й «малоросійського проекту») в пряму залежність від набуття українською мовою статусу літературної¹⁶.

Накопичення літературних і мовознавчих публікацій на «малоросійську» тему та їх характер досягли того рівня, коли їх стали сприймати як щось більше, ніж елементи фольклору, гумористичні чи мелодраматичні «простонародні» замальовки в літературі. Вони вже виглядали як заявка на особливу «малоросійську» літературу й мову. Суспільна реакція була неоднозначною – від захоплення й підтримки до гострої критики й заперечення. Але з того часу українське мовне питання надовго стало об'єктом суспільної уваги, а в частини інтелектуалів склалося переконання в окремішності, повноцінності української мови та необхідності відстоювання її повноправності. Чудовою ілюстрацією цього є категоричне висловлювання І. Срезневського (1834 р.): «В настоящее время нечего доказывать, что язык украинский (или, как угодно называть другим, малороссийский) есть язык, а не наречие, как доказывали некоторые, и многие уверены, что этот язык есть один из богатейших языков славянских..., что это язык, который, будучи еще не обработан, может уже сравниться с языками образованными по гибкости и богатству синтаксическому...»¹⁷. Крім іншого, цитата вказує на поширеність у суспільстві визнання статусу української мови («многие уверены...») та претензії піднести її до рівня повноцінної літературної мови. Щодо критичних висловлювань з цього приводу, то їхня гострота й питома вага істотно зросли наприкінці 1830-х – на початку 1840-х рр.¹⁸ Тоді ж полеміка, яка до того велася здебільшого на приватному рівні, почала набувати публічного, а отже, суспільно значущого характеру, в чому немалу роль відіграли літературні журнали.

Можливо, посилення негативних оцінок на адресу української мови й літератури було пов'язане з загальною ситуацією в російському суспільстві, а саме піднесенням патріотичних і націоналістичних (в широкому сенсі слова) настроїв, що підігрівалися офіційною політикою. В її основу, знов-таки, саме в 1830-х роках було покладено відому уваровську тріаду, базовану, зокрема, на російській національній ідеї¹⁹. Започаткована в Російській імперії «націоналізація» громадської сфери, культури і політики, деклароване цілеспрямоване вибудовування їх на «істинно русских началах» ставили малоросів/українців перед проблемою вибору, з'ясування своєї причетності чи непричетності до цього й «русскости» взагалі, визначення власного місця в новій суспільній і культурній ситуації.

Однією з відповідей на цю проблему стало народження національного «українсько-го проекту», яке припало на 1840-і роки і знайшло відображення насамперед у творчості П. Куліша й Т. Шевченка, діяльності Кирило-Мефодіївського товариства. При цьому головним рушієм переходу від «малоросійського» до «українського проекту», ключовою фігурою в формуванні основ і популяризації останнього, ініціатором і лідером вкрай нечисленної групи «будителів-творців» модерної української нації до початку 1860-х рр. включно, на нашу думку, був Пантелеймон Куліш. Український націоналізм постав як один із варіантів відповіді на «малоросійське питання» і в цьому сенсі був продовженням «малоросійського проекту», з якого частково взяв, так би мовити, структуру цієї відповіді. Проте з точки зору її змісту, який кардинально відрізнявся, «український проект» виступав як заперечення свого предтечі.

У більшості освічених малоросів новонароджена ідеологія українського націоналізму тоді не знайшла підтримки, вони залишилися відданими традиційним цінностям «малоросійського проекту» (данину йому віддавали й немало українофілів другої половини XIX ст., поєднуючи в собі малоросійську й українську ідентичності). Останній з виникненням «українського проекту» почав відігравати іншу суспільну роль, ніж раніше. З предтечі «українського проекту» він поступово перетворився в знаряддя боротьби проти нього, в його конкурента-антагоніста, тобто з «протонаціонального» став «контрнаціональним». У певному сенсі, частково його можна вважати й альтернативним «національним проектом» – не через те, що він мав слугувати основою творення «малоросійської нації», а тому, що «малоросійський проект» став частиною проекту «великої російської нації» («общерусского» проекту).

Відображенням нової ролі «малоросійського проекту» стало характерне для російської офіційної і суспільної думки другої половини XIX – початку XX ст. протиставлення «хорошого» малоросійства «поганому» українству. Його квінтесенцією можна вважати формулу, яка з 1870-х рр. «стала своєрідною мантрою публіцистики малоросів-антиукраїнців»²⁰, а найбільш чітко висловлена на початку XX ст. лідером Київського клубу російських націоналістів А. Савенком: «Я сам – чистокровный малоросс и горячо люблю свою родину, ее чудную природу, обычаи, язык и предания, историю, как люблю и хохлов, ленивых и добродушных. Но я всеми силами души ненавижу украинофильство, движение предательское и подлое»²¹.

В цій новій якості «малоросійський проект» дістав потужну різнобічну підтримку з боку російських інтелектуалів, суспільства і влади, що було одним із головних чинників його життєвості. Проте нова роль і нові співтворці «малоросійського проекту» не могли не позначитися на його змісті: впродовж другої половини XIX – початку XX ст. він усе більше втрачав риси інтеграційного за своїм характером проекту (спрямованого на тісну імперську інтеграцію, але зі збереженням місцевої самобутності) і набував ознак асиміляційного, який передбачав не просто максимальне зближення східнослов'янських етносів, а їх цілковите злиття шляхом культурної трансформації (в перспективі – акумуляції) малоросів і білорусів та засвоєння ними російської ідентичності й культури. З огляду на це видаються показовими й закономірними властиві російському дискурсу початку XX ст. прагнення «відібрати» в українців «батька нації» Т. Шевченка, «переписати» його образ на малоросійський лад та новий погляд на «малороса». Не можна не погодитися з авторами неодноразово цитованої статті в тому, що «у російському дискурсі про малороса відбулася помітна трансформація». Якщо на початку XIX ст. малорос трактувався як «посидний із великоросом спільним сувереном та релігією, але в жодному разі не етнічно чи історично», то через сто років його етнокультурній специфіці вже не залишалося місця, «російськість малороса сприймалася (чи її представляли) як природний стан»²².

Деяким підтвердженням «нового бачення» можуть слугувати різні за часом приклади риторики відомих інтелектуалів, які підкреслено позиціонували себе як «малороси». Так, професор Київського університету С. Гогоцький у 1859 р. наголошував лише на єдності «русских племен», тож закидав своєму респонденту, В. Гречулевичу, таке: «Хотя не прямо, но косвенно, молчанием проводите разделение между нами и Великоруссами, тогда как именно нужно внушить нашему народу крепко, что наше благо только и только в единстве всех Русских племен»²³. А на початку XX ст. відомий історик, професор Новоросійського університету І. Лінніченко в полеміці з М. Грушевським (з невідомих причин на титульному аркуші й у тексті брошури зазначено «М. А. Грушевский»), як ідеологом «українського проекту», доводив, що «собственной оригинальной самостоятельной культуры Малоросия никогда не имела», вважав, що «будь наше правительство более дальновидно, менее трусливо, слияние двух крупных ветвей русского народа в одну нацию произошло бы давно, и малоросс стал бы именоваться русским...», закликав стати «спочатку людьми, згодом рускими, а потім уже – якщо знайдемо потрібних – великоросами, малоросами, білорусами...»²⁴. Ще більш категоричним був А. Савенко: «В настоящее время малороссийский крестьянин совершенно не знает слова «малоросс». Если вы спросите малоросса о его национальном происхождении, он всегда и неизменно отвечает: «Я – русский». Представление о полном единстве русского народа глубоко внедрилось в умы южноруссов»²⁵.

В такому вигляді «малоросійський проект» поступово втрачав свою «автохтонність», оригінальність, привабливість і підтримку в суспільстві, що стало, на нашу думку, однією

з головних причин поразки проекту «великої російської нації». З боку adeptів «українського проекту», особливо радикально налаштованих, «малоросійський проект» зазнавав чимдалі гострішої критики, так що вираз «малоросійство» в їхньому словнику на межі XIX–XX ст. набув зневажливо-ворожого забарвлення, подібно до «мазепинства» в лексиконі їхніх опонентів. В «Profession de foi молодих українців» Братства тарасівців і «Самостійній Україні» М. Міхновського «малоросійство» прирівнювалося до національної зради. По-своєму «класична» (принаймні за кількістю цитувань) пізніша оцінка належить Є. Маланюку: малоросійство – це «неміч, хвороба, каліцтво внутрішньонаціональне»; малорос – це «тип національно-дефективний, скалічений психічно, духово, а – в наслідках, часом – і расово»²⁶.

Таким чином, «малоросійський проект» на різних етапах його існування відігравав різну суспільну роль. Спершу він був прагматичною реакцією місцевої еліти на інтеграційні процеси і вигідно відрізнявся від свого попередника, «козацько-шляхетського проекту», спрямуванням на перспективу, увагою до всієї Малоросії та її населення, зверненням до питань етнокультурного характеру. В подальшому «малоросійський проект», зберігаючи до певної міри самостійне значення (як відображення поглядів частини «малоросійського» суспільства), став складовою проекту «великої російської нації», силою обставин і суспільно-політичних практик перетворився на інструмент боротьби між останнім та «українським проектом», а разом з тим і на знаряддя імперської політики.

¹ Див., напр.: *Cabrera, M. J. Writing Civilisation: the Historical Novel in the Colombian National Project*: PhD thesis. University of Wollongong, 2004; *Reinsel, A. Poetry of Revolution: Romanticism and National Projects in Nineteenth-century Haiti*: PhD thesis. University of Pittsburgh, 2008 та ін.

² Див., напр.: *Попова, Н. О. Участь інтелігенції у реалізації українського національного проекту в 50–70-х рр. XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук.* Черкаси, 2007; *Гаухман, М. В. Російська національна політика на Правобережній Україні (1905–1914): чотири національні проекти в одному політичному просторі // Дриновський збірник / Дриновски сборник. Т. 4. Харків–Софія: Академічне видавництво ім. проф. Марина Дринова, 2011; Венгерська, В. О. Український національний проект та російські столиці в XIX ст. // Гілея: науковий вісник: Зб. наук. праць. Вип. 47. К., 2011. – URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_47/Gileya47/I2_doc.pdf (дата звертання: 16. 04. 13); Її ж. «Українські проекти» та націотворення в імперіях Романових та Габсбургів: ідеї, концепції, практики (кінець XVIII – початок XX століття): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. К., 2013; та ін.*

³ *Миллер, А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.)*. СПб.: Алетей, 2000, с. 10; *Андерсон, Б. Уявлені національні Міркування щодо походження й поширення націоналізму*. Вид. 2-е, перероб. К.: Критика, 2001, с. 91, 106, 107 та ін.

⁴ Там само, с. 53.

⁵ Там само, с. 106.

⁶ *Хрох, М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе // Нации и национализм. М.: Праксис, 2002, с. 128.*

⁷ *Plokhy, S. The Origins of Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. Cambridge University Press, 2006, p. 360.

⁸ *Котенко, А. Л. Малоросс / А. Л. Котенко, О. В. Мартынюк, А. И. Миллер // Понятия о России: к исторической семантике имперского периода. / Под ред. А. Миллера, Д. Сдвижкова, И. Ширле. М.: НЛЮ, 2012; Котенко, А. «Мы сами принадлежим к племени малорусскому»: до історії поняття «малорос» у Російській імперії / А. Котенко, О. Мартинюк, А. Миллер // Український гуманітарний огляд. – Вип. 16–17. – 2012; Миллер, А. Малоросс // Украинский вопрос в Российской империи. К.: Laurus, 2013; див. також скорочений варіант: Котенко А. «Малоросс»: эволюция понятия до Первой мировой войны. / А. Котенко, О. Мартынюк, А. Миллер // Новое литературное обозрение. – 2011. – № 108.*

⁹ Див.: *Когут, З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. К.: Основи, 1996; його ж. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. К.: Критика, 2004 та ін.*

¹⁰ *Струкевич, О. К. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). К.: Інститут історії України НАН України, 2002; Корольов, Г. О. Козацький автономізм XVIII ст.: характер і тенденції // Проблеми історії України XIX–XX ст. – Вип. 17. – 2010; Кононенко, В. П. Суспільно-політичний уявлення та ідеї козацьких інтелектуалів Гетьманщини (80-х років XVII – 60-х років XVIII ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2010 та ін.*

¹¹ Див.: *Науков, С. О. Мовне питання в «малоросійському/українському проекті» першої половини XIX ст. // Дриновський збірник / Дриновски сборник. Т. 6. Харків–Софія: Академічне видавництво «Проф. Марин Дринов», 2013, с. 64.*

¹² *Когут, З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України, с. 152–153.*

¹³ Див.: Там само, с 141–144; *Котенко, А.* «Мы сами принадлежим к племени малорусскому»: до історії поняття «малорос» у Російській імперії, с. 59.

¹⁴ *Миллер, А. И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении, с. 60.

¹⁵ *Венелин, Ю.* О споре между южанами и северянами насчет их россизма. // Истоки Руси и славянства. М.: Институт русской цивилизации, 2011, с. 792.

¹⁶ *Вульпиус, Р.* Языковая политика в Российской империи и украинский перевод Библии (1860–1906) // *Ab Imperio*. – 2005. – № 2. – С. 191–192.

¹⁷ *Срезневский, И.* Взгляд на памятники украинской народной словесности. // Ученые записки Московского университета. Ч. 5. 1834. – URL: <http://litmisto.org.ua/?p=3393> (дата звертання: 15.02.2012).

¹⁸ Див: *Костомаров, Н. И.* Исторические произведения. Автобиография. К.: Лыбидь, 1989, с. 449–450; *Михайлин, Г.* «Я тоді ще не знав, що я українець...» // *Березиль*. – 1991. – № 6. – С. 150.

¹⁹ *Вортман, Р.* «Официальная народность» и национальный миф российской монархии XIX века // *РОССИЯ / RUSSIA*. М.: ОГИ, 1999. – Вып. 3: Культурные практики в идеологической перспективе. Россия, XVIII – начало XX века. – С. 233–244. URL: http://ec-dejavu.ru/o/Official_Nation.html (дата звертання: 5.08.2009); *Зорин, А.* Кормя двуглавого орла...: Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII – первой трети XIX века. М., 2001, с. 339–374; *Удалов, С. В.* Теория официальной народности: механизмы внедрения. // *Освободительное движение в России: межвуз. сб. науч. тр. Вып. 21.* Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2005, с. 73. URL: <http://www.sgu.ru/files/nodes/9843/08.pdf> (дата звертання: 3.10.2011).

²⁰ *Котенко, А.* «Мы сами принадлежим к племени малорусскому»: до історії поняття «малорос» у Російській імперії, с. 107.

²¹ Киевлянин, 1908, 15 травня; цит. за: *Котенко, А.* «Мы сами принадлежим к племени малорусскому»: до історії поняття «малорос» у Російській імперії, с. 106.

²² *Котенко, А.* «Мы сами принадлежим к племени малорусскому»: до історії поняття «малорос» у Російській імперії, с. 64, 106, 109.

²³ Цит. за: Там само, с. 82–83.

²⁴ *Линниченко, И. А.* Малорусский вопрос и автономия Малороссии: Открытое письмо проф. М. А. Грушевскому. Одесса, 1917, с. 13, 22–23.

²⁵ Киевлянин, 1908, 15 травня; цит. за: *Котенко, А.* «Мы сами принадлежим к племени малорусскому»: до історії поняття «малорос» у Російській імперії, с. 107.

²⁶ *Маланюк, Е.* Малоросійство. Нью-Йорк: Видання «Вісника» ООЧСУ, 1959, с. 8, 12.